

Давньоримський військовий диплом з Поділля

Олег Погорілець,

Ростислав Саввов (Хмельницький)

В останні роки зростає зацікавлення тим періодом нашої історії, що відноситься до так званої черняхівської культури (II – IV ст. н. е.), яка залишила свої пам'ятки майже на всій території України. Це була поліетнічна за своїм складом культура, провідну роль в якій відігравали давньогерманські племена – готи, гепіди та інші. У своєму розвитку ці племена зазнали потужного впливу сусідньої провінційно-римської культури. Про тісні зв'язки черняхівців, у тому числі і населення, яке в минулому проживало на території сучасного Поділля, з дунайськими провінціями Риму свідчать особливості житлобудування, керамічний комплекс, предмети побуту та масові знахідки давньоримських монет [1]. Серед останніх переважно трапляються денарії римських імператорів другої половини II – початку III ст. У цій масі помітну частку складають т. з. варварські наслідування, тобто імітації римських денаріїв та ауреусів, імовірно місцевого виробництва. У більшості

випадків вони виконані з недорогоцінних металів за допомогою різних технологій. Вважається, що монети використовувалися за прямим призначенням – у грошовому обігу. На користь цієї думки свідчить наявність серед знахідок, крім монет з дорогоцінних металів, також монет дрібних номіналів з міді.

Ще одним свідченням таких зв'язків стала знахідка, якій присвячена ця робота. Влітку 2006 р. на Поділлі, на території Чемеровецького району Хмельницької області, було знайдено два уламки бронзової пластинки з написами латиною. Разом з ними був виявлений археологічний матеріал: бронзова пряжка, уламок бронзової фібули, срібна бляшка з орнаментом, що дає підстави припускати, що на цьому місці в минулому було розташоване поселення черняхівської культури.

Бронзові пластинки мають товщину 1мм, вкриті товстою сіро-зеленою патиною та складаються в один загальний фрагмент

розміром 6,4 на 6,7 см з написами на обох боках. Ще в давнину значна частина пластинки була відрізана вздовж однієї сторони. Два збережених первісних края вказують, що в минулому цей фрагмент був нижнім правим кутом бронзової таблички.

Написи на боках таблички виконані технікою гравіювання та орієнтовані відносно один до одного під прямим кутом. Розміри літер 3–5 мм. Напис одного боку, визнаного лицевим, гравіюваний чітко окресленими літерами із засічками – апексами в стилі, близькому до т. з. актуарного шрифту, який використовувався в стародавньому Римі для написання документів. Напис на зворотньому боці важко зрозумілий, справляє враження недбалого скоропису – курсиву.

Аналіз змісту написів показав, що табличка є частиною документа юридичного характеру часів Римської імперії – римського військового диплома. В цих документах фіксувалися даровані військовослужбовцям, при виході у



Знахідки фібул на поселеннях черняхівської культури на Поділлі.



Знахідки на Поділлі монет Римської імперії середини II – початку III ст. н. е.: верхній рядок монет та нижній «ауреус», – місцеві наслідування монетам римських імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Коммода.

відставку після служби (25 років в легіонах), права та привілеї*. Залежно від конкретних обставин відставнику та його нащадкам дарувалося римське громадянство, право на законний шлюб— конубій, тощо. Знахідки римських військових дипломів достатньо звичайні на всій території колишньої Римської імперії, особливо на територіях, де колись переважно селились ветерани: в Британії, Німеччині, на нижньому Дунаї, де вони, між іншим, є предметом елітного колекціонування. Але в Україні до останнього часу були відомі тільки дві знахідки фрагментів дипломів з античних центрів Причорномор'я — Херсонеса та Ольвії [2].

З античних джерел та зі знахідок таких дипломів відомо, що вони склалися з двох бронзових пластинок: лицевої, з текстом дарчої, що повторювався на лицевому та частково на зворотньому боках, та тильної, на зворотньому боці якої текст закінчувався, а на її лицевому боці записувалися імена сімох свідків. Звідси і походить назва «диплома» від чисельника «2» грецькою мовою. Пластинки склалися одна до одної і через отвори стягувалися дротом, кінці якого на тильному боці скріплювалися печатками свідків, печатки прикривалися особливою коробочкою. Така складна конструкція, імовірно, мала забезпечувати захист документа від підробки. Крім диплома, імена ветеранів вносилися до особливих бронзових таблиць, що зберігалися в храмах римського Капітолію, а в самому дипломі про це робився в кінці відповідний запис [3].

Незважаючи на великі втрати, загалом збереглося лише близько чверті первісної площі лицевої таблички, спираючись на відомі зразки текстів римських військових дипломів, вдалося впевнено відтворити більшу частину напису. Цьому сприяла та обставина, що на лицевому та зворотньому боках фрагмента таблички збереглися різні частини напису.

Незважаючи на те, що дипломи надавалися протягом довгого часу, їхні тексти практично не зазнали змін*. Тексти римських військових дипломів були достатньо формалізовані та можуть служити зразками положень римського права. Кількість їхніх варіантів, що в основному було пов'язано з існуванням різних родів військ, невелика, всі вони мали однакову структуру. Після офіційного титулу

правлячого імператора вказувалися рід війська та назви частин (легіони, флоти, преторіанська гвардія, різні допоміжні війська і т. д.), військовослужбовці, які йшли у відставку; далі йшов розділ, де формулювалися права, що надавалися ветерану та обставини, за яких вони діяли. Після чого в документі вказувалась дата, називалася конкретна назва підрозділу, де служив відставник, в окремих випадках вказувалась також його військова спеціалізація та зазначалося ім'я командира. Далі обов'язково вказувалися імена ветерана та його батька і місцевість, з якої він походив. Завершувався текст юридичною формулою про те, що диплом є частковою копією більш загального документа (імператорського указу — *constitutio*), який зберігається в Римі.

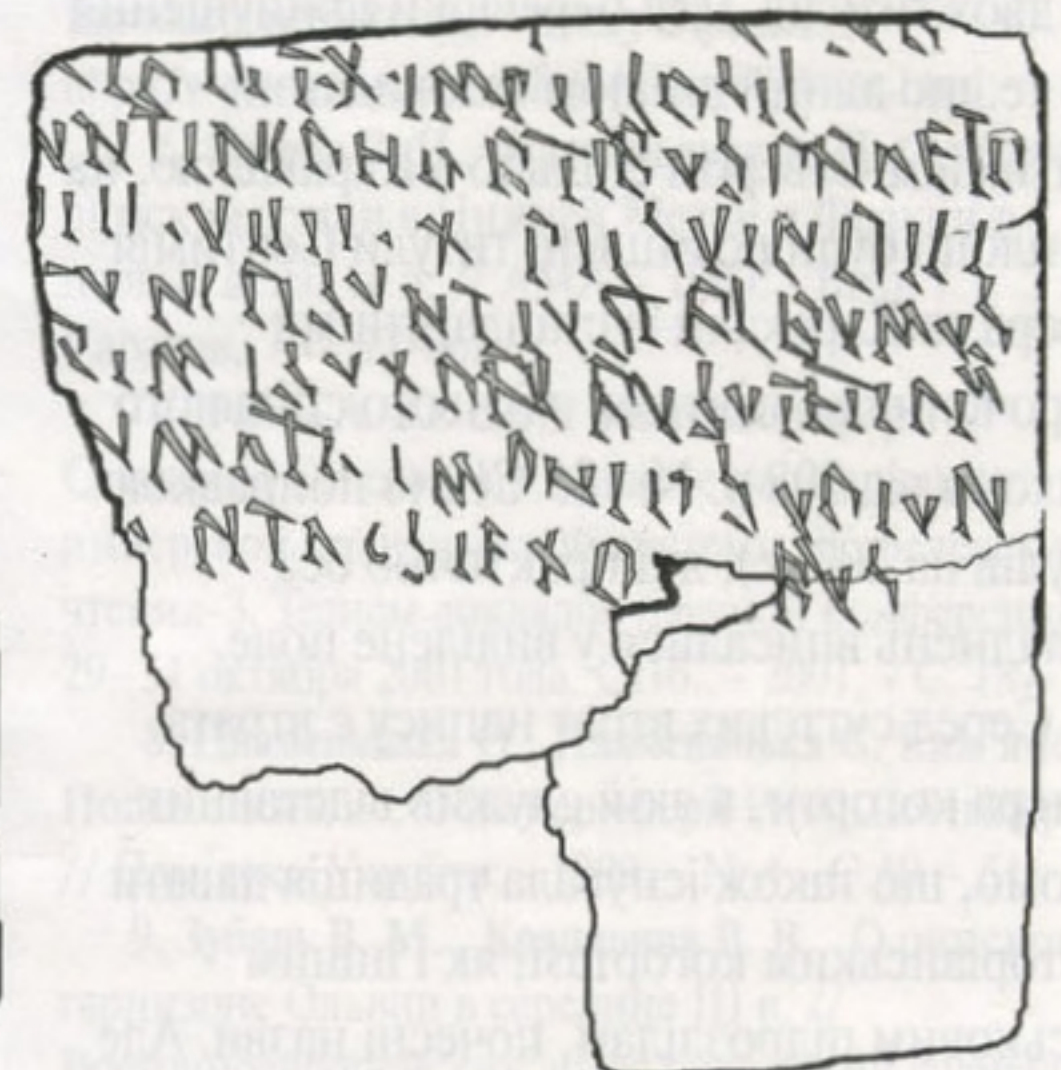
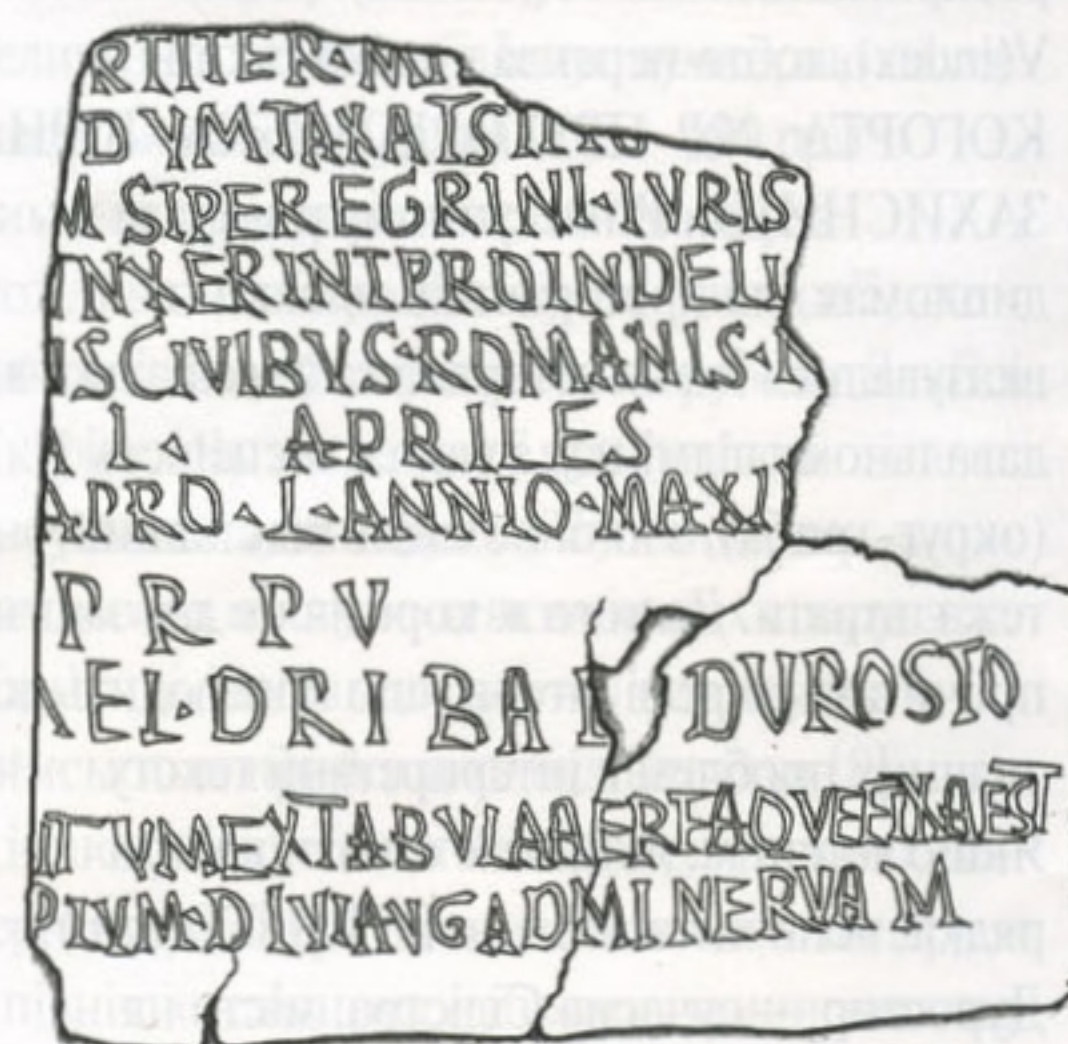
Даний варіант диплома належить до тих, які отримували преторіанці — імператорські гвардійці. На це вказує напис

на зворотньому боці фрагмента (другий — третій рядок зверху): ... IN COHORTIBVS PRAETO/[RIIS]** — В КОГОРТАХ ПРЕТОРІАНСЬКИХ. Порівняння збереженого тексту з текстами опублікованих інших дипломів для преторіанців виявив між ними в формально-юридичній частині дарчої майже повний збіг, що дало змогу впевнено заповнити в цій частині тексту невеликі втрати окремих слів та груп літер [4]. За кількістю знаків, необхідних для розміщення тексту, який доповнював би збережений на фрагментах напис на лицевому та зворотньому боці, були визначені розміри таблички (з урахуванням місця під отвори). Вони становили приблизно 11 на 14 см, що близько до розмірів інших дипломів.

Серед втрат тексту найбільшою є відсутність початку напису з імператорським титулом, який не потрапив ні на лицевий, ні на зворотній бік фрагмента таблички. На



Зображення лицевого та зворотнього боків фрагмента лицевої таблички диплома.



Написи на боках фрагмента лицевої таблички диплома.

*Перші дипломи відомі з часів Клавдія (41—54 рр. н. е.), а останній, що дійшов до нашого часу, датований 304 р.

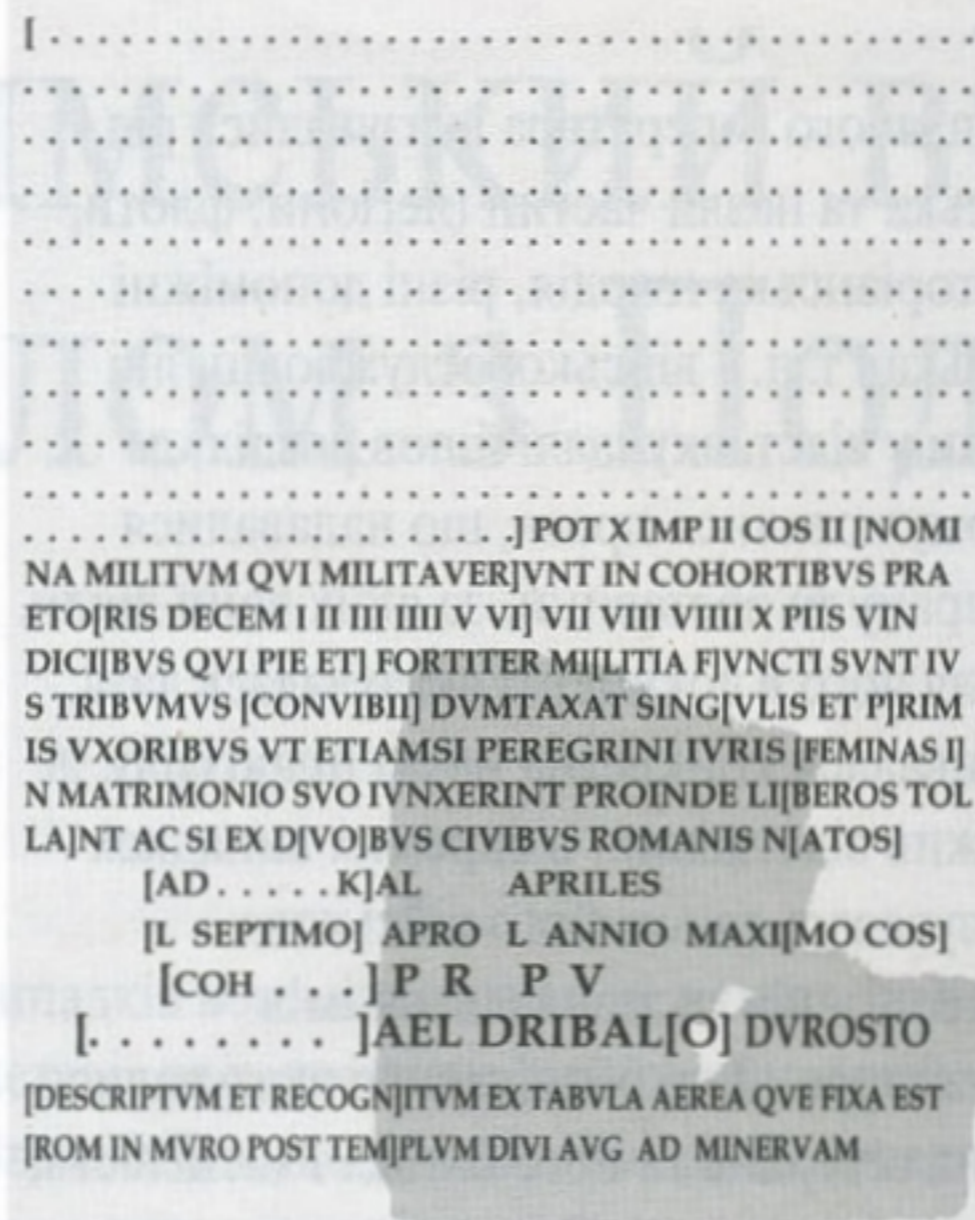
**Прямокутні дужки позначають втрачений текст, круглі, — текст, що доповнює скорочення в оригіналі.

зворотньому боці зберіглося тільки його закінчення (перший рядок зверху): ... POT(estate) X IMP(erator) II CO(n)S(ul) II, — ... (наділений трибуна) ВЛАДОЮ X (вдесяте) ІМПЕРАТОР ІІ (вдруге) КОНСУЛ ІІ (вдруге). Але завдяки тій обставині, що на документі зберіглася дата його складання, та взявши до уваги особливості розміщення тексту напису на табличці, виявилось можливим реконструювати і цю втрачену частину напису.

Диплом датований, традиційно для римських документів, іменами двох консулів, які були призначені в тому році. На лицевому боці фрагмента після шостого зверху рядка з днем і місяцем [A(nte) D(iem) K]AL(alendas) APRILES - 3A (стільки – то) ДНІВ ДО КВІТНЕВИХ КАЛЕНД і наступному сьомому рядку читаються імена двох консулів у давальному відмінку [.] APRO L ANNIO MAXI[. .] – ... АПРА Л. АННІЯ МАКСИ[МА]. У списках римських консулів присутні L. Septimius Aep[er] та L. Annius Maximus, правління яких припадало на 207 р. н. е. Це дає всі підстави вважати, що диплом був виданий в часи правління імператора Септимія Севера (193 – 211 рр. н. е.). Але Септимій Север вже до 207 р. був тричі консулом та набагато більше разів проголошений імператором і трибуном, що суперечить кількості консульств та інших титулів вказаних у дипломі. З іншої сторони, ця кількість збігається з титулами на 207 р. його сина – співправителя Каракали.

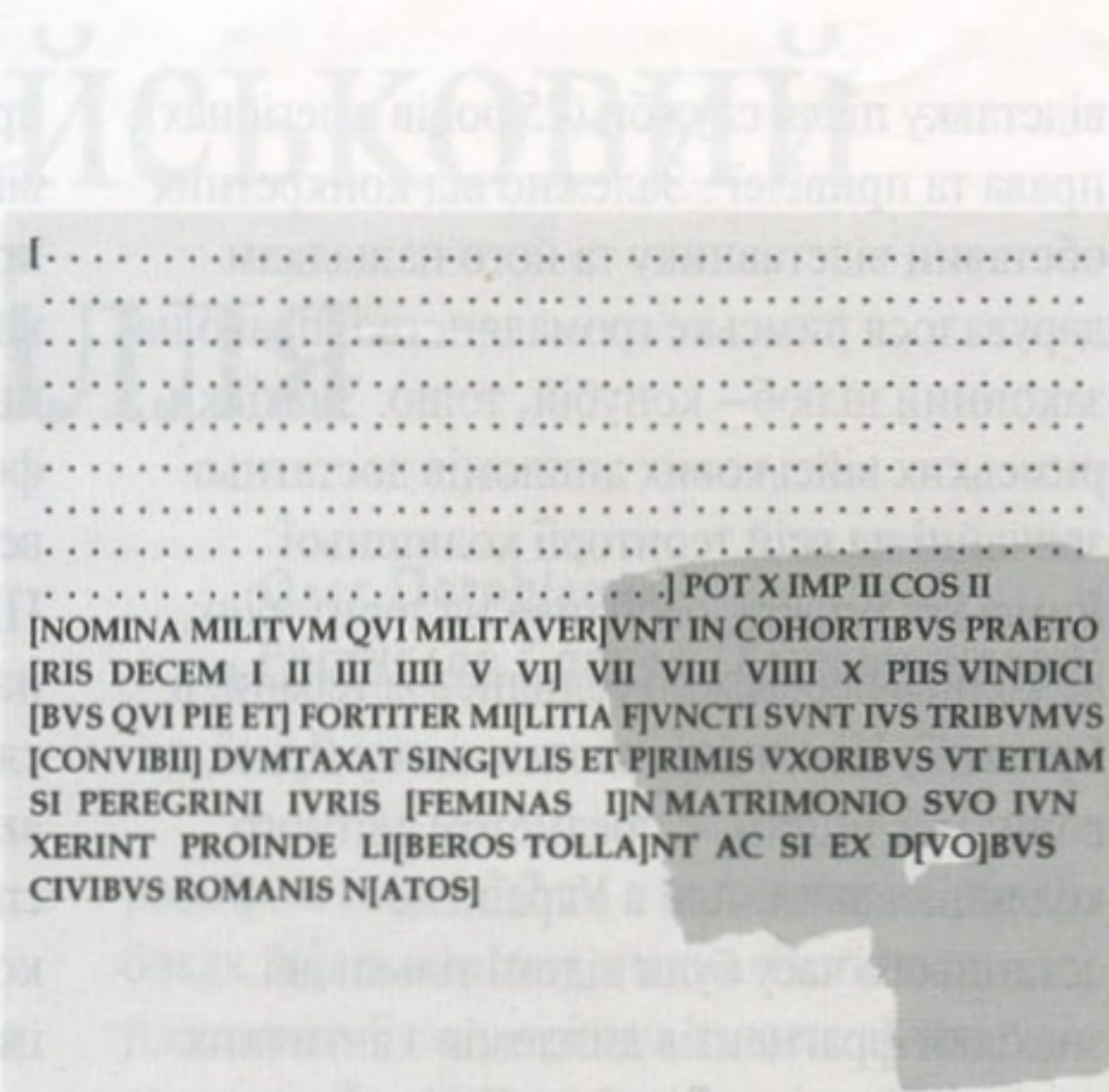
Відомо, що переважна кількість дипломів Септимія Севера була видана ним спільно з Каракалою [5]. Також реконструкція загального розміщення тексту на табличці засвідчила, що в верхній частині таблички залишається велика вільна площа, достатня для двох титулів. Для перевірки припущення про те, що даний диплом теж виданий Септимієм Севером спільно з Каракалою, на цій площі були розміщені титули Септимія Севера та Каракали із стандартними скороченнями взятими з їхнього спільного диплома від 208 р. № 135 CIL (з поправкою титулів на 207 р.), які практично без ускладнень вписалися у виділене поле.

Серед суттєвих втрат напису є втрата номера когорти, в якій служив відставник. Відомо, що також існувала традиція давати преторіанським когортам, як і іншим військовим підрозділам, почесні назви. Але за розміщенням тексту ясно, що в даному випадку, крім числа – номера когорти, в восьмий рядок зверху [COH(ors) . . .]



Реконструкція написів лицевого та зворотнього боків фрагмента таблички (для більшої наочності слова в тексті розділені). Середня кількість знаків в рядку лицевого боків – 40 зн., зворотнього – близько 45 зн.

[IMP CAES DIVI M ANTONINI PII GERM SARM FIL DIVI COMMODI FRATER DIVI ANTONINI PII NEP DIVI HADRIANI PRONEP DIVI TRAIANI PARTHICI ABNEPOS DIVI NERVAE POS L SEPTIMIUS SEVERVS PIVS PERTINAX AVG ARAB ADIAB PARTHIC MAX PONTIF M TRIB POT XVI IMP XI COS III P P IMP CAES L SEPTIMI SEVERI PII PERTINACIS AVG ARAB ADIAB PARTHIC MAX FIL DI VI M ANTONINI PII GERM SARM NEP DIVI ANTONINI PII PRONEPOS DIVI HADRIANI ABNEPOS DIVI TRAIANI PARTHIC ET DIVI NERVAE ADNEPOS M AVRELLIVS ANTONINVS PIVS AVG TRIB] POT X IMP II COS II [NOMINA MILITVM QVI MILITAVERTVNT IN COHORTIBVS PRAETO[RIS DECEM I II III IIII V VI] VII VIII VIII X PIIIS VIN DICIBVS QVI PIE ET] FORTITER MI[LITIA FVNCTI SVNT IVS TRIBVMVS [CONVIBII] DVMTAXAT SING[VLS ET P]RIMIS VXORIBVS VT ETIAMSI PEREGRINI IVRIS [FEMINAS I]N MATRIMONIO SVO IVNXERINT PROINDE LI[B]EROS TOLLA]NT AC SI EX D[VO]BVS CIVIBVS ROMANIS N[ATOS] [AD K]AL APRILES [L SEPTIMO] APRO L ANNIO MAXI[MO COS] [COH] P R P V [.] AEL DRIBAL[O] DVROSTO [DESCRIPTVM ET RECOGN]ITVM EX TABVLA AEREA QVE FIXA EST [ROM IN MVRO POST TEM]PLVM DIVI AVG AD MINERVAM



[IMP(erator) CAES(ar) DIVI M(arci) ANTONINI PII GERM(anici) SARM(atici) FIL(ivs) DIVI COMMODI FRATER DIVI ANTONINI PII NEP(os) DIVI HADRIANI PRONEP(os) DIVI TRAIANI PARTHICI ABNEPOS DIVI NERVAE (adne)POS L(vcivs) SEPTIMIVS SEVERVS PIVS PERTINAX AVG(vstvs) ARAB(icvs) ADIAB(enicvs) PARTHIC(vs) MAX(imvs) PONTIF(ex) M(aximvs) TRIB(vnicia) POT(estate) XV IMP(erator) XI CO(n)S(vl) III P(ater) P(atricia) IMP(erator) CAES(ar) L(vci) SEPTIMI SEVERI PII PERTINACIS AVG(vsti) ARAB(ici) ADIAB(enici) PARTHIC(i) MAX(im) FIL(ivs) DI VI M(arci) ANTONINI PII GERM(anici) SARM(atici) NEP(os) DIVI ANTONINI PII PRONEPOS DIVI HADRIANI ABNEPOS DIVI TRAIANI PARTHIC(i) ET DIVI NERVAE ADNEPOS M(arcvs) AVRELLIVS ANTONINVS PIVS AVG(vstvs) TRIB(vnicia)] POT(estate) X IMP(erator) II CO(n)S(vl) II [NOMINA MILITVM QVI MILITAVERTVNT IN COHORTIBVS PRAETO[RIS DECEM I II III IIII V VI] VII VIII VIII X PIIIS VIN DICIBVS QVI PIE ET] FORTITER MI[LITIA FVNCTI SVNT IVS TRIBV(i)MVS [CONVIBII] DVMTAXAT (cvm) SING[VLS ET P]RIMIS VXORIBVS VT ETIAM SI PEREGRINI IVRIS [FEMINAS I]N MATRIMONIO SVO IVNXERINT PROINDE LI[B]EROS TOLLA]NT AC SI EX D[VO]BVS CIVIBVS ROMANIS N[ATOS] [A(nte) D(iem) K]AL(endas) APRILES [L SEPTIMO] APRO L ANNIO MAXI[MO CO(n)S(ulibus)] [COH(ors)] PR(raetoria) P(ia) V(index) [.] AEL(ia) DRIBAL[O] DVROSTO(ro) [DESCRIPTVM ET RECOGN]ITVM EX TABVLA AEREA QV(a)E FIXA EST [ROM(ae) IN MVRO POST TEM]PLVM DIVI AVG(vsti) AD MINERVAM

Повна реконструкція напису лицевого боку диплома з використанням титулів Септимія Севера та Каракали, взятих з диплома № 135 CIL, XVI т. (з поправкою титулів на 207 р.)

P R P V, більш нічого вміститися не могло. Абревіатура P R P V стандартна і розкривається як: PR(aetoria) P(ia) V(index), тобто переклад рядка такий: КОГОРТА №? ПРЕТОРІАНСЬКА ВІРНА ЗАХИСНИЦЯ. В наступному рядку, де в дипломах для преторіанців звичайно вказувалися імена ветерана та його батька в давальному відмінку, а також місцевість (округ-триба), з якої походив відставник, теж є втрати. До того ж корозія не дає змоги прочитати окремі літери, що призводить до значних проблем в інтерпретації тексту. Якщо топонім, який має стояти в кінці рядка, ясно читається як DVROSTO(rvm) – Дуростор, – сучасна Сілістра, місто на нижньому Дунаї, то впевнено виділити ім'я солдата не вдається. Справа ускладнюється тим, що римські імена мали кілька

складових. Цього ж звичаю щодо свого імені дотримувалися і легіонери не римляни, які, як правило, включали туди свою варварську родову назву. В античних пам'ятках Подунав'я відомі фракійські імена Dreibalou, Dribalus, а поблизу Дуростору існувало поселення Aelia, що дає підстави запропонувати такий варіант прочитання: [.....] AEL(ia) DRIBAL[O] DUROSTO(ro), тобто – [такому-то, сину такого-то] Дрібалу з (тріби) Елія з Дуростору*.

Не будемо наводити переклад пишних офіційних титулів обох цезорів, обмежимося тільки перекладом відтвореного тексту фрагмента таблички, в який потрапила вся змістовна частина диплома:

“ ... (наділений трибуна) владою вдесяте, проголошений імператором вдруге, консул вдруге.

* Щиро дякуємо за обґрунтування прочитання та саме прочитання цього рядка чл.-кор. РАН докт. істор. наук А. І. Іванченка, Інститут загальної історії РАН (Москва, Росія).

Тим названим (нижче) військовим, хто служив в десяти когортах преторіанських I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, X Вірних Захисників, хто віддано та хоробро відслужили (свій строк), даруємо право на законний шлюб, але тільки з однією жінкою і один раз. І якщо навіть (вони) об'єднуються в шлюбі з жінками з іноземним правовим статусом, незважаючи на це, діти будуть вважатися такими, що народжені двома римськими громадянами.

За ? дня(ів) до квітневих календ (16 березня – 1 квітня) у консульство Л. Септімія Апра та Л. Аннія Максима (207 р. н. е.).

Когорта №? Преторіанська Вірна Захисниця [.] Дрібалу з (тріби) Елія з Дуростору.

Списано і зв'язано з таблицею бронзовою, що прикріплена в Римі на стіні за храмом богоподібного Августа коло Мінерви (статуї).”

Власник диплома Дрібал родом з Дуростору, напевно був за місцем походження фракійцем, на що також вказує його ім'я. В Дуросторі в другій половині II ст. н. е. була штаб-квартира XI Клавдієвого легіону. Навкруги нього селилися місцеві вихідці ветерани-легіонери, які в нагороду за службу, крім римського громадянства, також отримували наділ землі [6]. Імовірно, що Дрібал був саме з такої сім'ї, що дало йому можливість за сімейною традицією на початку 80-х років II ст. н. е. вступити в легіонери. Хоча Дрібал, як син ветерана, вже мав римське громадянство, однак преторіацем – імператорським гвардійцем, він зміг стати тільки завдяки певним історичним обставинам. В преторіанці до кінця II ст. н. е., за деяким винятком, брали тільки римських громадян: італіків та вихідців з давніх романізованих провінцій.

Диплом є своєрідним свідченням про події в Римській імперії 193–197 рр. н. е., коли Септимій Север в результаті громадянської війни, опираючись на підтримку легіонів, якими він до того командував в Панонії, став імператором. Після зайняття Риму, він розпустив ворожі йому преторіанські когорти і набрав нових гвардійців зі складу вірних йому Дунайських легіонів. Найбільш імовірно, що саме таким шляхом Дрібал і став преторіанцем. Хоча преторіанські когорти розташовувалися на території Італії, їх часто використовували як стратегічний

резерв, перекидаючи то на Рейн, то на Дунай [7]. Таким чином Дрібал міг знову потрапити на північно-східні рубежі Римської імперії, де в 207 р. н. е. вийшов у почесну відставку*. Також він міг просто повернутися після служби на свою батьківщину.

Розглянемо коротко можливі обставини появи диплома на Поділлі, в тому числі і гіпотетичні. Найменш імовірною є версія, що диплом потрапив сюди разом з уродженцем Середнього Подністров'я, який повернувся в рідні краї після служби в римській армії. Адже в дипломі прямо вказано, що ветеран походить з Дуростору. Навряд чи було можливим периферійному дакійцю чи готу, які в кінці II – початку III ст. н. е. з'являються на цих теренах, ввести в оману римську адміністрацію, видаючи себе за римського громадянина, уродженця Нижньої Мезії.

Більш імовірно, що диплом опинився тут як частина воєної здобичі. Відомо, що з другої половини III ст. готи систематично здійснювали набіги на дунайські провінції Римської імперії. Якщо Дрібал за звичаєм вернувся на свою батьківщину та отримав землю під Дуростором, то вірогідно, що під час одного з таких набігів його помістя (скоріше вже його нащадків) було пограбовано. В такому випадку, поява диплома аж на Поділлі, більше ніж за 600 км. від Сілістри, свідчить про те, що в організацію готських набігів були втягнуті і віддалені від чорноморського узбережжя племена.

Цікавою, але дискусійною, виглядає можливість потрапляння диплома на Поділля разом з ветераном-колоністом, що в минулому поселився на території, контрольованій Римом. Така практика була звичайною в Римській імперії і поширена по всій її величезній периферії. Існує думка, що після дакійських війн Траяна (110 – 120 рр.) римська присутність деякий час була можлива і на Середньому Подністров'ї, яке античні джерела відносили до рубежу Дакії зі Скіфією. Як доказ такої присутності висуваються особливості будівництва Замкового мосту та деяких інших споруд в Кам'янці-Подільському, які пов'язують з римськими прийомами будівництва [8]. З іншого боку з античних джерел відомо, що територія контрольована Римською імперією в північно-східному напрямку поширювалася лише на Нижній Дунай (східний рубіж, як вважають більшість істориків, пролягав по румунському Сірету) та окремі центри



Портрет Септімія Севера з його Денарія.

узбережжя Північного Причорномор'я. Перебування римських військ в цих місцевостях підтверджується знахідками надмогильних пам'ятників легіонерам, легіонерських вотивних олтарів та рельєфів, цегли, черепиці з легіонерськими клеймами та іншого археологічного матеріала, що супроводжував тривалі римські залоги. Наприклад, надійно зафіксована археологічними розкопками присутність римських залог в II–III ст. н. е. у Тірі, Херсонесі та в Ольвії. На даний час на території сучасного Поділля подібних свідчень тривалого перебування римських військ поки що не знайдено, тому питання щодо римської присутності на цих теренах залишається відкритим.

Список літератури

1. **Винокур І. С.** Черняхівська культура: витoki і доля. – Кам'янець–Подільський, 2000, - С. 174 – 207.
2. **Иванчик А. Н., Крапивина В. В.** Римский военный диплом из Ольвии. //Херсонесский сборник. – 2005. – №14. – С. 197–210
3. **Roman Military Diploma On-Line**, <http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html>; **RIMSKA VOJNICKA DIPLOMA IZ SLAVONSKOG BRODA** Muzej Brodskog Posavlja, Slavonski Brod, Croatia, 1998, <http://www.sbonline.net/diploma/diploma-mae.htm>.
4. **CIL** Corpus inscriptionum Latinarum, XVI, №№ 21, 135, 139.
5. **Roman Military Diploma On-Line**, Part 1 Introduction To Roman Military Diplomas, <http://www.romancoins.info/MilitaryDiploma.html>
6. **Кадеев В. И., Мартемьянов А. П.** О ветеранах римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н. э. // АМА. - 1990. - Вып. 7. Саратов, - С. 77-86.
7. **Рябов А. Ю.** Цели военных реформ Септимия Севера и их влияние на эволюцию имперской политической системы. Жебелевские чтения-3. Тезисы докладов научной конференции 29–31 октября 2001 года. СПб., - 2001, - С. 187-190.
8. **Плaменицька О., Плaменицька Є.** Кам'янець-Подільський місто на периферії Римської імперії. // Пам'ятки України. - 1999, - № 4 - С.40 – 51.
9. **Зубарь В. М., Крапивина В. В.** О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Восточноевропейский археологический журнал, - 2002. - № 5(18).

* У цьому році диплому виповнилося 1800 років з часу його видачі в 207 р. н. е. Дрібалу – своєрідний ювілей для можливо одного з найстаріших особистих документів, що були знайдені в Україні.